

From “Selection de Nature” to “Natural Selection”; A Study on the Lexical Choices of Iranians

Mohammad Masoumi

Independent Researcher, History of Science

E-mail: dmrm92@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received 28 November 2024 Revised 21 February 2025 Accepted 10 March 2025 Published online 20 March 2025 Keywords: Charles Darwin, natural selection, new sciences, Ottoman Turks, Theory of evolution.	Earlier, in an article published in the same magazine, some points were made about the word “evolution” and its background in Ottoman Persian, Arabic and Turkish texts. In the continuation of the same article, I have discussed the term natural selection and examined its different equivalents in the aforementioned languages. In this article, by examining various documents, I have shown that the combination of “natural selection” which was imported from Arabic was able to spread among Iranians. Just in contrast to “Takmal”, which was borrowed from the Ottoman Turks. Examining the words and equivalents chosen by Iranian intellectuals for foreign words is part of a research that can be considered a kind of historical sociology of science and advance related research with a better understanding of the history of the arrival of new sciences in Iran.
Cite this article: Masoumi, M. (2024). From “Selection de Nature” to “Natural Selection”; A study on the Lexical Choices of Iranians. <i>Journal for the History of Science</i>, 22 (2), 41-46. DOI: http://doi.org/10.22059/JIHS.2025.386167.371809 © The Author(s). Publisher: University of Tehran Press	
	

از سیلیکسیون دو ناتور تا انتخاب طبیعی؛ تحقیقی در واژه‌گزینی ایرانیان

محمد معصومی

پژوهشگر مستقل، تاریخ علم. رایانامه: dmrm92@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	پیش از این در مقاله‌ای که در همین مجله منتشر شده بود، نکاتی در باره واژه تکامل و پیشینه آن در متون فارسی، عربی و ترکی عثمانی آمده بود. در ادامه آن تحقیق، اینک به بررسی واژه «انتخاب طبیعی» و معادل‌های مختلف آن در زبان‌های مذکور پرداخته‌ام. در این مقاله با بررسی اسناد مختلف نشان داده‌ام که ترکیب «انتخاب طبیعی» که از زبان عربی وارد شده بود، توانست در بین ایرانیان رواج یابد. یعنی درست برخلاف واژه «تکامل» که از ترکان عثمانی وام گرفته شده بود. بررسی واژه‌ها و معادل‌هایی که روشنفکران ایرانی برای کلمات فرنگی انتخاب می‌کرده‌اند بخشی از پژوهشی است که می‌تواند نوعی جامعه‌شناسی تاریخی علم تلقی شود و پژوهش‌های مرتبط را با درک بهتری نسبت به تاریخ ورود علوم جدید به ایران پیش ببرد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۸	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۰۳	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۳۰	

کلیدواژه‌ها:

انتخاب طبیعی، ترکان
عثمانی، چارلز داروین،
علوم جدید، نظریه تکامل.

استناد: معصومی، محمد (۱۴۰۳). از سیلیکون دو ناتور تا انتخاب طبیعی؛ تحقیقی در واژه‌گزینی ایرانیان. تاریخ علم، ۲۲ (۲)، ۴۱-۴۶

DOI: <http://doi.org/10.22059/JIHS.2025.386167.371809>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان.

مقدمه

در مقاله دیگری^۱ اندکی در باره نحوه واژه‌پردازی ایرانیان بحث شد. در آنجا در باره واژه «اوولوشن» و برابر نهادهای فارسی و عربی و ترکی عثمانی آن اسنادی به دست داده شد. کاوش و دقت در منابع این نکته را پیش چشم می‌گذارد که برابر نهاد «تکامل» که در زبان فارسی به صورتی پرتکرار به کار رفته است، از ترکان عثمانی وام گرفته شده است. شواهد و اسنادی که در آن مقاله آمده، از این مدعا پشتیبانی می‌کند.

باری، در ادامه آن راه پژوهشی در این مقاله به کلمه دیگری اشاره خواهد شد. واژه Natural Selection از برساخته‌های چارلز داروین و می‌توان گفت مهم‌ترین مفهوم نظریه تکاملی وی است. این ترکیب نیز از زمان ورودش در سپهر اندیشه ایرانیان، از ترجمه‌های گوناگونی که توسط عرب‌ها و ترک‌ها می‌شده، متأثر شده و با رنگ‌ها و آهنگ‌های مختلف در متن‌ها دیده می‌شود. در این مقاله اسناد و شواهد دیگری به دست داده خواهد شد تا روشن شود این معادل‌ها تحت تأثیر کدام منابع بوده‌اند.

پاره نخست: اسناد عربی

بر پایه شواهد موجود مجله المقتطف که در لبنان - بیروت - منتشر می‌شده در سه شماره سال اول (۱۸۷۶ م) مقاله‌هایی را با عنوان «فی اصل الانسان» به قلم رزق الله البرباری منتشر می‌کند که نخستین واکنش‌ها به نظریه داروین در میان اعراب به حساب می‌آید. این طور به نظر می‌رسد که این مقاله دری را به سوی تبیین و توضیح بیشتر نام و نظریه داروین در جهان عرب گشوده است. در این یادداشت به اصول نظریه داروین اشاره شده و از Natural selection با عنوان «ناموس الانتخاب الطبيعي» نام برده شده است (البرباری، ص ۲۸۰). گمان می‌کنم در این نام‌گذاری می‌توان متولیان مجله را نیز سهیم دانست. یعقوب صروف و فارس غر در کسوت گردانندگان اصلی مجله، از جمله دانش‌آموختگان مدرسه آمریکایی بیروت بودند^۲ که هم در مجله و هم در خارج از آن به علوم جدید و مخصوصاً نظریه داروین روی خوش نشان می‌دادند و مقالاتی نیز در این

۱. نک: معصومی، محمد. (۱۴۰۰). تأملی در واژه‌سازی علمی: مورد مطالعاتی اوولوشن. تاریخ علم، ۱۹(۱)، ص ۲۷-۶۷.

۲. به مقاله خوش‌خوان و پربهره صروف فؤاد بنگرید: «یعقوب صروف و مجلة المقتطف»، الدراسات الأدبية، زمستان ۱۳۳۸، سال اول (ش ۴)، ص ۳۵-۵۰.

باره می‌نوشتند.^۱ از این گذشته در نوشته‌های شبلی شمیل^۲ که از پیشاهنگان ترویج نام و نظریه داروین - با نظر به وجوه مادی گرایانه آن - در جهان عرب و در سال‌های پایانی قرن نوزدهم بوده نیز همین ردپای فکری دیده می‌شود. می‌دانیم که شمیل از نویسندگان مقتطف و دوست و هم‌فکر گردانندگان آن بوده است؛ هر چند ممکن است با ایشان در مواردی نیز اختلاف دیدگاه داشته باشد. بر این پایه وی در کتاب تعریب لشرح بخنر علی مذهب داروین فی انتقال الانواع و ظهور العالم العضوی و اطلاق ذلک علی الانسان که در سال ۱۸۴۴ م منتشر شد برای توضیح دیدگاه‌های داروین از «الانتخاب الطبیعی» نام می‌برد (شمیل، ۳۰).

دیگر اندیشمندان جهان عرب نیز تقریباً در همین خط سیر حرکت کردند. مثلاً مترجم معروف کتاب *Origin*^۳ در جهان عرب، اسماعیل مظهر نیز در نخستین ترجمه از کتاب با عنوان اصل الانواع و نشئها بالانتخاب الطبیعی و حفظ الصنوف الغالبه فی التناحر علی البقاء در ۱۳۳۹ ق/ ۱۹۱۸ م در مصر منتشر شد، ترجیح داده است همان «الانتخاب الطبیعی» را برگزیند.

صرف نظر از اندیشمندان عرب‌زبان که غالباً همان معادل را برگزیدند، به نظر می‌رسد پس از ورود افکار داروین به ایران با کتاب‌ها و مجلات عربی از جمله همان مقتطف و المهلال و غیره، بخشی از ایرانیان نیز که با زبان عربی آشنا بودند از رهگذر همین آثار با نام و نظریه داروین و ادبیات بحث آشنا شدند. از میان کسانی که در ایران با زبان عربی بیشتر انس داشته‌اند علمای حوزه‌های علمیه بوده‌اند که اتفاقاً بخشی از مواجهات ایرانیان با اندیشه‌های جدید را رقم زده‌اند. ایشان در بین کتاب‌ها و رساله‌هایی که از دوره قاجار به این سو و هم‌زمان با ورود علوم جدید نوشته‌اند، بیشتر از کتاب‌ها و مجلات عربی بهره برده‌اند؛ از این رو، در میان نوشته‌های ایشان عمدتاً معادل‌هایی دیده می‌شود که روشنفکران عرب برای واژگان فرنگی ساخته‌اند. بر این پایه، کلمات «انتخاب طبیعی» و «ناموس الانتخاب الطبیعی» نیز معمولاً در نوشته‌های ایشان آمده است.

از میان این متون، برخی کاملاً به عربی و برخی به فارسی آمیخته به عربی نوشته شده‌اند. مثلاً در رساله تلخیص الفلسفة فی ازالة الجهل و السفسطة که به قلم شریعت

۱. نک: شومر، توفیق. (۲۰۱۰ م). النشوء والارتقاء فی المقتطف. مجلة جامعة دمشق، المجلد ۲۶، العدد الثالث+الرابع، ص ۷۰۷-۷۵۳. نویسنده در این مقاله به روشنی و با کمال دقت در باره مباحث مرتبط با تکامل و داروین در نشریه مقتطف سخن گفته است.

۲. برای آشنایی با دیدگاه‌های او نک: السعید، رفعت. ثلاثة لبنانین فی القاهرة، بیروت: دار الطلیعة للطباعة و النشر، الطبعة الاولى، ۱۹۷۲.

۳. در فارسی با نام منشأ / انواع با ترجمه نورالدین فرهیخته در سال ۱۳۵۷ منتشر شده است.

سنگلجی در سال ۱۳۴۹ ق/۱۳۰۹ ش نوشته شده همین برابر نهاد دیده می‌شود (سنگلجی، ۱۳۴۹ ق، الفن الثالث، ص ۴). همچنین در رساله دیگری که در سال ۱۳۴۸ ق/۱۳۰۸ ش با نام مختصر فی دفع بعض الاشکالات التي اوردتها الملاحدة علی الديانات بقول مطلق در رد مدعاهای شبلی شمیل به قلم محمدهاشم موسوی مرندی نوشته و چاپ سنگی شده^۱ نیز نویسنده بر همان مسیر گام زده است.

پاره دوم: اسناد ترکی عثمانی

در این باره کهن‌ترین سندی که به دست آمده است، فرهنگی فرانسه به ترکی است که در سال ۱۳۱۸ ق برای نوبت نخست در استانبول چاپ شده است. در این کتاب در برابر واژه selection naturele نوشته است «اصطفای طبیعی» (سامی، ۱۳۳۲ ق، ص ۱۹۸۳). این یعنی ترکان واژه «اصطفاء» را بر «انتخاب» ترجیح داده‌اند. با بررسی سایر متون نیز این برای این ادعا شواهد بیشتری به دست می‌آید. مثلاً در کتاب داروه‌نیزم که در سال ۱۳۲۷ ق در مناستر (بین الملل تجارت مطبوعه‌سی) به قلم صبحی ادهم که معلم تاریخ طبیعی بوده منتشر شده است نیز کلمه «اصطفاء» را می‌بینیم (ادهم، ۱۳۲۷ ق، روی جلد). در دیگر آثار ترکی نیز غلبه با همین واژه است.

پاره سوم: اسناد فارسی

در میان آثار فارسی در کتاب‌هایی که به واسطه ارتباط مؤثر با جهان عرب‌زبان نوشته شده فراوانی «انتخاب طبیعی» بیشتر است؛ و آن گروه دیگر که حاصل دادوستد فکری با متون ترکی عثمانی است، از «اصطفاء» انباشته است. به این ترتیب، ما در کتاب‌های فارسی هر دو واژه را می‌توانیم ببینیم؛ هر چند آنچه دست آخر توانسته صورت غالب کتاب‌های فارسی شود واژه «انتخاب طبیعی» بوده است. در این بخش به بررسی پاره‌ای از آثار فارسی می‌پردازم.

یکی از متون تاریخی زبان فارسی که به قلم میرزا آقاخان کرمانی نوشته شده و ظاهراً سال‌ها پس از درگذشت او کتابت شده رساله دو جلدی تکوین و تشریح است. گفتنی است او در سال ۱۳۱۴ ق در تبریز کشته شده و تاریخ کتابت نسخه ۱۳۳۹ ق است. از این کتاب نسخه‌ای خطی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی وجود دارد.^۲ کرمانی در سال‌های پایانی عمرش جلای وطن می‌کند و برای مبارزه قلمی با استبداد ناصری راهی استانبول می‌شود و با روزنامه اختر چاپ استانبول همکاری می‌کند. درست به همین علت است که

۱. نویسنده مقاله تصحیح این کتاب را در دست دارد.

۲. شماره ثبت این نسخه در کتابخانه مجلس ۲۱۰۴۹۲ است.

گمان می‌کنم او تحت تأثیر فضای فکری عثمانی از واژه «اصطفای طبیعت» در متن خود استفاده کرده است (کرمانی، ص ۱۳۳). همچنین او به این رضایت نداده و در بخشی دیگر از نوشته‌اش عین واژه فرانسوی را به خط فارسی نوشته است: «سیلیکسیون دو ناتور». کرمانی در توضیحی چنین آورده:

... رفته رفته به حسب احتیاجات طبیعی و قاعده سیلیکسیمون [سیلیکسیون] دو ناتور [است] که سم شکافته اسب را متصل می‌سازد، و از فیل خرطومی رویاند و گردن شتر و زرافه را دراز می‌کند، و پاره [ای] حیوانات را شاخ می‌دهد؛ گوزن را هر سال شاخ می‌اندازد... (کرمانی، ۱۳۷).

گفتنی است قدیمی‌ترین سند فارسی که در آن نامی از داروین برده شده رساله حقیقت مذهب نیچری و بیان حال نیچریان از سیدجمال‌الدین اسدآبادی است که در ۱۲۹۸ ق در حیدرآباد دکن چاپ سنگی شده^۱، اما در آن هیچ اشاره‌ای به جزییات نظریه داروین و از جمله انتخاب طبیعی نشده است.

در رساله فارسی مرآة العقل^۲ که در علم کلام نوشته شده نیز مؤلف، شیخ محمدعلی سنقری حائری، در فقراتی از کتاب که به نقد دیدگاه‌های داروین همت گماشته، از «انتخاب طبیعی» سخن گفته است (سنقری حائری، ۶۷). افزون بر این، رساله فارسی دیگری نیز به ما رسیده که با نام داروین و حکمای مشرق زمین یا سردارنامه^۳ به قلم عنایت‌الله دست‌غیب شیرازی در سال ۱۳۴۲ ق/ ۱۳۰۲ ش در شیراز چاپ سنگی شده است. در آن رساله نیز از همان ترکیب متداول استفاده شده است (دست‌غیب شیرازی، ص ۷).

در میان نشریات عصر پهلوی اول نیز بایسته است دکری از مجله فرهنگ شود که در سال‌های آغازین حکومت پهلوی اول در رشت منتشر می‌شده است. نویسنده سلسله‌مقالات «در اطراف پیدایش انسان» که آن‌ها را در فاصله سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۰۷ ش نوشته است، آنجا که بحث به نظریه داروین می‌رسد از «انتخاب طبیعی» بهره جسته است (۱۳۰۷، ش ۲، ص ۵۰).^۴ از سویی در همین مجله مقاله‌ای دیگر چاپ شده

^۱ در این باره نک: معصومی، محمد. «دو نکته تازه‌یاب از رساله نیچریه». تاریخ علم، دوره ۲۰، شماره ۱، مرداد ۱۴۰۱، صفحات ۲۲۷-۲۳۴.

^۲ در کتاب داروین در عهد قاجار (نشر کرگدن، ۱۴۰۳) این رساله را تصحیح کرده‌ام. ضمن اینکه در مقاله «گزارشی از رساله‌ای در رد نظریات داروین متعلق به دوره قاجاریه» که در همین مجله چاپ شده در باره آن رساله توضیح داده‌ام.

^۳ متن ویراسته این رساله در کتاب داروین در عهد قاجار آمده است.

^۴ برای دسترسی به این مقالات نک: معصومی، محمد. (۱۴۰۰). نظریه داروین در عصر پهلوی اول: گزارشی از مقالات مجله فرهنگ در آغاز دوره پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۰۷ ش). تاریخ علم، ۱۹ (۲)، ص ۲۸۵-۳۲۸.

که مترجم، آن را از ترکی عثمانی برگردانده است؛ جالب آنکه این بار نیز به دلیل تأثیر ادبیات ترکی واژه «اصطفاء» آمده است (تیر ۱۳۰۴، ش ۴، ص ۱۴۴). در این باره باید به سند دیگری هم اشاره کنم که در اهمیت آن تردیدی نمی‌توان روا داشت. محمدعلی فروغی نامی آشنا و تأثیرگذار در تاریخ فرهنگی، ادبی و سیاسی معاصر ایران است. از وی دو کتاب در دست است که در آن دو نامی از نظریه داروین برده شده است. نخست رساله‌ای است که وی در سال ۱۳۰۶ ش در ایام سفر به ترکیه نوشته و در همانجا به چاپ رسانده است. در رساله دور و دراز به دلیل اثرگذاری ادبیات ترکی، فروغی از کلمه «اصطفاء طبیعی» استفاده می‌کند (فروغی، ۱۳۰۶، ص ۱۹)؛ این در حالی است که همو در کتاب مفصل سیر حکمت در اروپا آنجا که سخن از دیدگاه داروین به میان می‌آید ترجیح می‌دهد «انتخاب طبیعی» را بیاورد (فروغی، ۱۳۲۰، ص ۱۶۹). او البته برای این رجحان دلیلی به دست نداده اما گمان می‌کنم نمی‌توان از تأثیری که فضای فکری بر ذهن و زبان نویسنده می‌گذارد به سادگی گذشت.

برآیند

در نوشته قبل نشان دادم که برابر نهاد «تکامل» از میان ترکان عثمانی به زبان فارسی رسیده و مورد اقبال روشنفکران ایرانی قرار گرفته است. ولی به نظر می‌رسد برای واژه «انتخاب طبیعی» این اقبال بیشتر به سوی متن‌های عربی بوده و «اصطفای طبیعت» نتوانسته چندان مورد توجه قرار بگیرد. بی‌شک در باره این موضوع که واژه‌گزینی چه‌طور و با چه پشتوانه‌ای به انجام می‌رسد احتمالاً می‌توان دلایل فرهنگی و اجتماعی موجود را در نظر گرفت. در دوره‌ای که علوم جدید رفته‌رفته به ایرانیان می‌رسید موضوع ترجمه آثار غیرفارسی که مروج علوم جدید بودند به مسأله اصلی روشنفکران ایرانی تبدیل می‌شد تا بلکه بتوانند در پرتو دستاوردهای علوم تازه، سطح آگاهی و دانش مردم را افزایش بدهند و از میزان استبداد پادشاهی بکاهند و موازین قانونی را کم‌کم وارد صحنه کنند. این مترجمان و مروجان، اغلب چشم به ترکان و عرب‌ها داشتند تا از این رهگذر بتوانند به تازه‌ترین مطالب دست پیدا کنند. برای همین فرصت‌چندانی برای تأمل و واژه‌پردازی دقیق متناسب با موازین زبان فارسی نداشته و کوشیده‌اند از برابر نهادهای همسایگان بهره ببرند. در این بهره‌مندی گاهی به سوی ترکان عثمانی و گاهی به جانب همسایگان عرب خود متمایل می‌شدند.

کتابنامه

- شمیل، شبلی. (۱۸۸۴م). تعریب لشرح بخیر علی مذهب داروین فی انتقال الانواع و ظهور العالم العضوی و اطلاق ذلك علی الانسان. مصر: مطبعة جريدة المحروسة بالاسكندرية.
- دستغیب شیرازی، میرزا عنایت‌الله. (۱۳۴۲ق). داروین و حکمای مشرق زمین یا سردارنامه. شیراز: مطبعة محمدیه [چاپ سنگی].
- فروغی، محمدعلی. (۱۳۰۶ش). اندیشه دور و دراز. استانبول: آمدی مطبعه‌سی.
- فروغی، محمدعلی (۱۳۲۰ش). سیر حکمت در اروپا. تهران: چاپخانه بانک ملی، جلد سوم (از آغاز سده نوزدهم میلادی تا زمان حاضر)، چاپ اول.
- ادهم، صبحی. (۱۳۲۷ق/۱۹۱۳م). داروه‌نیزم. مناستر: بین الملل تجارت مطبعه‌سی، (علوم طبیعی و اجتماعی کتبخانه‌سی، عدد ۲).
- داروین، شارلز روبرت. (۱۹۱۸م). اصل الانواع و نشئها بالانتخاب الطبیعی و حفظ الصنوف الغالبه فی التناحر علی البقاء. نقله الی العربیة اسماعیل مظهر، مطبعة المصریة.
- سنگلجی، شریعت (رضاقلی بن حسن). (۱۳۴۹ق). تلخیص الفلسفة فی ازالة الجهل و السفسطة. نسخه خطی به شماره ۸۷۰۹۱ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- سامی، ش. (۱۳۲۲ق/۱۹۰۵م). رسملی قاموس فرانسوی، فرانسزجه دن ترکجهیه لغت کتابی. استانبول: (مهران مطبعه‌سی)، دردغی طبعی.
- کرمانی، میرزا آقاخان. (۱۳۳۹ق). رساله تکوین و تشریح [تشریح]. نسخه خطی به شماره ۲۱۰۴۹۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- البرباری، رزق‌الله (۱۸۷۶م). «فی اصل الإنسان»، المقتطف، السنة الأولى، ۲۷۹-۲۸۱. [نسخه موجود در کتابخانه مجلس به شماره ۶۰۴۹۹].